

СОМАТИЧНА МЕТАФОРА В ЗАЛІЗНИЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

© Лагдан С. П., 2014

Статтю присвячено проблемі метафоричного термінотворення в залізничній галузі на базі соматичної лексики, описано лексико-семантичні особливості метафоричних термінів. Термін виступає як номінативна одиниця когнітивної діяльності, процес його творення – як механізм порівняння знака загальноживаної мови зі спеціальним науковим знаком, а в ролі самого знака виступає людина.

Ключові слова: українська мова, залізнична термінологія, соматична метафора, метафоризація.

The article deals with the problem of metaphorical term formation in the field of railway industry based on somatic vocabulary and describes lexical and semantic features of metaphorical terms. The term serves as a nominative unit of cognitive activity, the process of its creation being a mechanism of comparing a sign of the general language with a special scientific sign and the human him-/herself performing the role of this sign.

Keywords: Ukrainian language, railway terminology, somatic metaphor, metaphORIZATION.

Результатом пізнавальної діяльності фахівця є спеціальні знання, виражені в специфічних комунікативних одиницях мови – термінах. Людина спирається в процесі формування знань на фізичний досвід, тобто опановує знання через сенсорні канали, тому шукає найбільш доступні й виразні засоби для закріплення спеціальних знань. «Оскільки мислення сприймає нові дані про дійсність через відомий запас інформації та за допомогою інваріантних ознак, – виникає ситуація, коли виділене наукове поняття може (завдяки своїй подібності з побутовим) позначитися тим же знаком, що і останнє, а не спеціально утвореним знаком», – зазначає Л. В. Лебідь [6, с. 180]. Таким чином, когнітивним механізмом порівняння й ототожнення об'єкта реального світу зі спеціальним виступає метафора, що «поєднує у собі ознаки терміна, тобто слова, словосполучення, або просто мовного знака, що характеризує наукове поняття із певної професійної галузі науки, та метафори, мовного знаку вторинної непрямой номінації, що базується на переносі форматива з фіктивного денотату на реальний, між якими існує загальна константа порівняння» [5]. Для утворення нового спеціального поняття порівнюється суть, загальні характеристики одного об'єкта з такими ж характеристиками іншого об'єкта за принципом аналогії.

Вивчення метафори в науковій мові є важливим в умовах становлення національних галузевих терміносистем. Семантично-функційні особливості метафоричної наукової номінації досліджували Н. Родзевич, Т. Панько, В. Русанівський, С. Гусев, Л. Алексеева, Г. Дядюра, Л. Малевич, О. Винник та ін. Але недостатньо вивченою залишається метафора в науково-технічній мові, зокрема в залізничній термінології.

У зв'язку з цим метою нашої роботи є виділення серед залізничних термінів метафоричних утворень, похідних від найменувань частин та органів тіла людини, їх класифікація та з'ясування лексико-семантичних особливостей.

Одним із основних об'єктів реального світу, що служить засобом для аналогії з об'єктом окремої галузі, є сама людина в її фізичному, психічному, психомоторному, соціальному тощо вияві. Як зазначає дослідник метафори в економічній лексиці О. П. Винник, «мови наукових галузей надають пізнавальному процесові власне людську – антропоцентричну інтерпретацію, у якій суттєву

роль відіграє антропометричність – здатність людини творити образи й символи за подібністю до самої себе» [3, с. 5].

Для метафоричного перенесення людина як мовотворець і мовець, а в спеціальній галузі як термінотворець, дослідник, фахівець застосовує найбільш відомі поняття й предмети з найближчого оточення, зокрема своє тіло. Найменування частин та органів фізичного тіла людини складають соматичну лексику, на базі якої шляхом метафоризації утворюються терміни. Отже, терміни-соматизми є складовою частиною антропоморфічної метафори.

Досліджуючи метафору в суднобудівній термінології, Н. Філіппова стверджує, що «соматизми представляють патронімічні відношення “суперконцепту” ЛЮДИНА через усвідомлення функційної окремоті частини фізичного тіла людини та його найвіснаноатомічну картину, відображену в мові, що означає цілісність і залежність усіх компонентів один від одного в складі одного об’єкта» [7, с. 85]. Автор подає також класифікацію соматичної лексики залежно від характеру об’єкта номінації: 1) сомонімічна лексика (найменування частин тіла людини); 2) остеонімічна лексика (слова на позначення кісток людського тіла та їх з’єднань); 3) спланхонімічна лексика (назви внутрішніх органів); 4) ангіонімічна лексика (слова, які позначають складові кровоносної системи); 5) сенсонімічна лексика (найменування органів чуття людини).

Застосуємо цю класифікацію для опису спеціальних найменувань-соматизмів у залізничній галузі. Добір цієї категорії термінів здійснено за перекладним галузевим словником [1] та підручником із загального курсу залізниць [4].

Численну групу серед залізничних термінів-соматизмів складають сомонімічні метафоричні утворення, оскільки за основу для метафоризації беруться найбільш відомі знаки людського тіла, назви яких мають найдавніше походження, – зовнішні частини: голова, її органи, шия, тулуб, верхні й нижні кінцівки. Так, широкий спектр значень має лексема *голова*, у найповнішому тлумачному словнику української мови їх зареєстровано 11 [2, с. 250]. Проте залізничний термін *голова поїзда*, на нашу думку, належить не до соматичної (антропоморфічної) метафори, а до зооморфічної, що підтверджує порівняння його з іншим метафоричним терміном *хвіст поїзда*: *голова поїзда* (передня частина, що вказує на напрям руху) – *хвіст поїзда* (задня частина). Похідна лексема *головка*, що є фонетичним варіантом зменшено-пестливої форми *голівка*, у значенні останньої вживається рідко (знач. 3), інші ж значення утворені на основі подібності за формою, розташуванням і/чи функціями й характерні для окремих галузей: «1. Кулясте чи довгасте суцвіття або кулястий плід окремих рослин на кінці стебла. 2. Закруглене потовщення кінцевої частини чого-небудь (зубця, стрижня і т. ін.). 4. *частіше мн.* Передня частина чобота, що покриває пальці та верх ступні. 5. *спец.* Реальний чи абстрактний пристрій, який безпосередньо взаємодіє з поверхнею носія даних для занесення або зчитування даних» [там само]. У 2-му значенні лексема *головка* входить до складу таких термінів: *головка рейки, рівень верху головки рейки, головка автотчепу, головка ізолятора, головка світлофора, повторювальна головка світлофора, вихрова головка, світлофорна головка, шуруп з конічною головкою, шуруп із потайною головкою, головка корпусу автотчепного пристрою, головка грейфера, кнопки світлофорів із зеленою головкою (із червоною головкою, із білою головкою), поворотна головка козлового крана*. У значенні потовщеної кінцевої частини чогось вживається також лексема *голова* в складному прикметнику *двоголовий* двокомпонентного терміна *накладка двогорова*.

У сомонімічних залізничних термінах представлені й окремі частини голови як людського органа – це щоки, лоб, губи. Наприклад, спеціальне значення лексеми *щоки* виникло внаслідок перенесення за розташуванням та зовнішньою схожістю – *щоки колінчастого вала дизеля* («Бокова, переважно плоска, поверхня якогось предмета, якоїсь деталі, частини пристрою, механізму» [2, с. 1641]). Місце розташування мотивує метафоризацію прикметника *лобовий* у термінах *лобовий забій, лобовий ліхтар, лобове скло*, що підтверджує його значення «Спрямований прямо перед собою, в лоб; фронтальний» [2, с. 625], а на основі його переносного значення «Прямий, прямолінійний» [там само] внаслідок перенесення за напрямом руху виник термін *лобовий опір*. Характер будови та функційна схожість зумовили утворення на основі лексеми *губи* шляхом метафоризації, ускладненої осново-складанням, найменувань інструментів *гострогубці* та *плоскогубці*.

Перенесення за формою має лексема *шийка* в значенні «Вузька частина якогось предмета» [2, с. 1620], наприклад: *шийка болта, шийка вала, шийка ізолятора, шийка рейки, шийка колісної пари, шийка осі колісної пари, корінна шийка, шатунна шийка*.

Результатом метафоризації назв частин верхніх кінцівок стали сомонімічні терміни *плече, кулак, палець*. Переосмислення значення компонента *плече* відбулося на підставі схожості за будовою та принципом дії – це «3. Частина предмета, розташована під кутом до основної частини. 4. Частина важеля від точки опори до точки прикладання сили» [2, с. 983], наприклад: *плече кривошипа, плече важеля, плече сили, тягове плече, довжина плеча підйому*. Для описання будови важеля як частини автостропа від метафоризованого компонента *плече* утворені похідні прикметники *верхній двоплічний важіль* та *нижній двоплічний важіль* [4, ч. I, с. 454]. Форма *двоплічний* тут, вважаємо, є ненормативною, адже в сучасних лексикографічних працях зафіксована форма *двоплечий* – це тлумачний словник [2], «Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики» (за ред. В. Т. Бусела; К., Ірпінь, 2008), «Новий російсько-український політехнічний словник» (укл. М. Зубков; Х., 2005), «Великий російсько-український політехнічний словник» (за ред. О. С. Благовещенського; К., 2002). Особливості розташування мотивують виникнення спеціального значення лексеми *плече* – «Ділянка колії (дороги), яка обслуговується приписаними до неї машинами, паровозами і т. ін.» [2, с. 983], а на його основі похідного терміна *одноплеча дільниця* [1, с. 211]. В останньому тлумаченні, на нашу думку, допущена неточність: оскільки мається на увазі не просто частина, відрізок колії, а окремий виробничий вузол, то треба позначати плече як *дільницю колії* (у цьому ж словнику *дільниця* – «Адміністративно-територіальна або виробнича одиниця» [2, с. 305]).

Значного поширення в метафоричних термінах набула лексема *кулак* (*кулачок*) у спеціальному значенні «Деталь машини у формі виступу, що поштовхами приводить механізми в рух» [2, с. 595]. Основою для перенесення значення стали форма та функційна схожість, наприклад, *кулак автозчепу*. Метафоризація супроводжується суфіксацією в похідних термінах *коток кулачковий, контролер кулачковий, кулачкова муфта, кулачкове зчеплення, кулачковий привод, кулачковий контакт з дугогасінням, кулачковий контакт без дугогасіння, головний кулачковий вал, реверсивний кулачковий вал, кулачковий розподільний вал, кулачкова шайба*.

Позначаючи частину технічних пристроїв, метафоричний термін *палець* виступає в значенні «Деталь у вигляді стержня в машинах, механізмах і т. ін., якою звичайно щось підтримується або захоплюється» [2, с. 877], наприклад, *палець кріплення колісного упора платформи* [4, ч. II, с. 245], *дошка кріплення рухомих пальців у тепловозному контролері машиніста* [4, ч. I, с. 325]. Це значення мотивоване зовнішньою схожістю й формою.

Від назв частин нижніх кінцівок утворені терміни сомонімічного характеру *коліно* («Окрема частина чого-небудь, що має вигляд ламаної лінії, від одного згину чи повороту до іншого» [2, с. 555]), *п'ята* («Опорна частина чого-небудь, іноді місце з'єднання з чимсь» [2, с. 1192]), *п'ятка* («Нижній кінець, задній бік, опорна частина чого-небудь, іноді місце з'єднання з чимсь» [2, с. 1193]). Метафоричний термін *коліно* й похідні терміни *колінчастий* (*колінчатий*) *вал, замикач шарнірно-колінчастий*, утворені за допомогою суфіксації й словоскладання, виникли внаслідок переосмислення первинного значення за принципом будови й дії. А ось значення лексеми *п'ята* (*п'ятка*) й похідних слів переосмислене в термінах на підставі функційного призначення бути опорою для чогось: *п'ята (п'ятка) кульова, труба з плоскою п'ятою, п'ятник рами універсального критого вагона, п'ятник рами суцільнометалевого пасажирського вагона, підп'ятник візка вагона, підп'ятник центральний, надп'ятникова коробка, п'ятники для опори на візки*.

Продуктивно в утворенні залізничних термінів є й остеонімічна лексика, а найбільш частотними лексемами – *щелепа* й *зуб*. Як технічний пристрій *щелепа* має спеціальне значення «Деталь машини, механізму, інструмента тощо, призначена для закріплення, захоплення або подрібнювання чого-небудь» [2, с. 1638], яке виникло на підставі метафоричної трансформації первинного значення за особливістю будови та принципом дії. Пряме перенесення та доповнене дериваційними елементами (суфіксацією, основоскладанням, словоскладанням, додаванням префіксів і суфіксів одночасно) зафіксоване в таких термінах: *щелепа грейфера, вібраційні щелепи грейфера, буксова щелепа, буксовий вузол щелепного типу, буксовий вузол безщелепного типу, безщелепний зв'язок, безщелепна*

(пружнощелепна без балансірів, пружнощелепна балансірна, поводково-безщелепна, важільно-безщелепна) схема сполучення рами візка з колісними парами.

Лексема *зуб* у термінології виступає в спеціальному значенні «Гострий виступ на чому-небудь (знарядді, машині і т. ін.); зубець» [2, с. 482] і входить до складу терміносполук *зуб протиугону*, *малий зуб (великий зуб) автозчепного пристрою вагона*, *зуб протифільтраційний*. На позначення частини деталі лексема *зуб* часто вживається в похідних формах, утворених шляхом суфіксації та складання основ: *зубило*, *зубчата (зубчаста) передача*, *тягова зубчата передача*, *зубчате (зубчасте) колесо*, *зубчатий сектор*, *зубчата рейка*, *зубчатий вінець*, *зубчастий обвалювач*, *дискозубчаста дробарка*, *шестірня косозуба*, *гострозубці*, *зуборізний верстат*. Основою для метафоричного перенесення первинного значення в цих термінах стала зовнішня схожість за формою та способом розміщення.

У складі залізничних термінів ужиті й такі лексеми остеонімічної семантики, як *ребро*, *хребет* і *скелет*. Так, *ребро* позначає «Вузкий край чи бік якого-небудь предмета» [2, с. 1205], наприклад, *ребро жорсткості*, *ребро роликівих сліг*, а його метафоричне значення в першому випадку виникло на основі перенесення за властивістю чинити опір чомусь, захищати, а в другому – за особливістю будови. Метафоричне перенесення за будовою наявне і в прикметнику *ребристий*, що означає «Який має поверхню з виступами, гранями, нерівними краями» [2, с. 1205] і входить до складу терміна *прогонова споруда ребриста*. У терміні *хребет вододільний* остеонім *хребет* ужито в переносному значенні «Верхня частина, верхній край, вершина чого-небудь (хвилі, валу і т. ін.)» [2, с. 1572]. Його первинне значення – «Осьовий скелет хребетних тварин і людини, який складається з окремих хребців, сполучених міжхребцевими хрящами, суглобами і зв'язками» [там само]. За основу метафоричного перенесення взято осьовий скелет тварин, а не людини, а переосмислення значення відбулося за місцем розташування. Зовсім інше, переносне значення – «Основа, опора, кістяк» [там само] – лягло в основу метафоричної трансформації за функціональним* призначенням у терміні *хребтова балка рами вагона*. За цією ж мотивацією утворені терміни *скелет ґрунту* («геол. – частинки та уламки гірських порід, що входять до складу ґрунту» [2, с. 1329]) та *скелетна схема*.

Унаслідок метафоризації лексеми *кістка* з одночасною суфіксацією виник термін *костиль* – це «Металевий стрижень, загострений з одного кінця й розширений або загнутий під прямим кутом із другого» [2, с. 579]. Із цим терміном зафіксовані сполуки *костиль основний*, *костиль обшивний*, *пришивний костиль*, *костильне скріплення рейок зі шпалами*. Перенесення значення відбулося за формою та властивістю, якщо за основу первинного значення взяти довгі трубчасті кістки.

Лексеми інших груп соматизмів у залізничній термінології представлені меншою мірою, наприклад, спланхнонімічну групу складають лексичні одиниці *горло* й *зів*. У терміні *горло хрестовини* компонент *хрестовина* означає «спец. Пристосування на місці перетину рейкових шляхів для переведення поїзда, трамвая і т. ін. на іншу колію» [2, с. 1572], а «найбільш вузький простір між робочими гранями вусовиків називають горлом хрестовини» [4, ч. I, с. 133]. Таким чином, метафоричне переосмислення первинного значення лексеми *горло* виникло на основі схожості за характером будови, як і похідної лексеми суфіксального способу творення *горловина* в значенні «Звужений прохід» [2, с. 254] у складі термінів *вхідна горловина*, *вихідна горловина*, *підгіркова горловина*, *горловина станції*, *стрілочна горловина станції*, *парна (непарна) горловина станції*. Характер будови став основою також і для метафоризації лексеми *зів* у терміні *зів автозчепу*.

До групи ангіонімічних лексем, що метафоризувалися в терміни, належать твірні основи *серце* й *жила*. Від основи *серце* в зазначених джерелах добору фактичного матеріалу зафіксовані два терміни синонімічного характеру – *сердечник* та *осердя*, наприклад: *сердечник електромагніту*, *осердя (сердечник) хрестовини*, *рухомий (пересувний) сердечник*, *вістря сердечника*, *сердечник гострої хрестовини*, *сердечник тупої хрестовини*. Обидві форми подані й у тлумачному словнику та визначаються так: *сердечник* – «тех. Стержень, який є внутрішньою частиною чого-небудь або на якого намотується, насаджується щось; осердя» [2, с. 1308], *осердя* – «Основна внутрішня частина деяких приладів, апаратів, виробів і т. ін.» [2, с. 858]. У перекладних же словниках російський технічний термін *сердечник* має український відповідник *осердя* – це згадувані уже політехнічні

* функційним – ред.

словники, а також «Словник: Російсько-український політехнічний» (укл. В. С. Підлипенський, В. М. Петренко; К., Ірпінь, 2000). Ураховуючи це, форму *сердечник* вважаємо прямою калькою з російської мови, а нормативним українським перекладом – *осердя*. Метафоризація цього терміна мотивована функційною схожістю та формою.

Термін *жила* в значенні «тех. Окремий провід кабелю» [2, с. 367], що є результатом метафоричного перенесення за особливістю будови, серед залізничних термінів зафіксований у похідній формі, утвореній за допомогою основокладання із суфіксацією, – *кабель багатожильний* і *кабель одножильний*.

Сенсонімічна лексика в залізничних термінах представлена кількома компонентами. Наприклад, лексема *вушко* в значенні «Пристосування у вигляді невеликої дужки, за яку тримають або вішають предмет» [2, с. 212] ужита в сполуках *вушки петель для підвіски кришок люків, вушко дверної накладки вагона*. А ось лексема *проушина* сполуки *проушина дверної закидки критого вагона* [4, ч. II, с. 171] є калькою з російської мови, її нормативний український відповідник – *вушко*, що підтверджують зазначені перекладні політехнічні словники. Метафоричне значення лексеми виникло на основі схожості зовнішньої форми. Інший сенсонімізм, що зазнав метафоризації, – *язик*. У терміні *язик зсуву* ця лексема має значення «перен. Те, що має подовжену, витягнуту форму» [2, с. 1646], а його переосмислення відбулося на підставі схожості за формою та властивістю. Зовнішня схожість за формою наявна і в сенсонімізмі *ніс*, що вжитий на позначення способу розташування у виразі *розміщення костилів у бік рейки «носиком»* [4, ч. I, с. 119].

Опрацювання словника залізничних термінів та підручника із загального курсу залізниць дало змогу виділити понад 130 термінів, похідних від соматичних лексем. Найчисленнішими серед них виявилися терміни-сомонімізми та остеонізми. Наведені приклади свідчать, що переосмислені від первинних нові метафоричні значення розвиваються передусім у словах із конкретно-предметною співвіднесеністю, тому більшість залізничних термінів-соматизмів є назвами деталей, частин машин, механізмів, пристроїв, інструментів тощо. Лише деякі терміни позначають спеціальні поняття чи явища.

За нашими спостереженнями, підставою для метафоричної трансформації первинних значень соматизмів у залізничних термінах є найчастіше зовнішня схожість, зокрема форма й місце розташування, а також характер будови, принцип дії, функційні особливості. Метафора не просто виділяє будь-яку особливість чи ознаку схожості в предметі, а підкреслює в ньому ознаку найістотнішу, що містить певні узагальнення. Крім цього, процес метафоризації часто супроводжується деривацією, а найпродуктивнішим дериваційним способом виступає суфіксальний. Ми встановили додатково й невідповідності вживання деяких термінів соматичної семантики, пов'язані загалом із неточністю перекладу з російської мови.

Таким чином, аналіз метафоричного процесу формування залізничних термінів є необхідною умовою їх упорядкування задля досягнення логічної та лінгвістичної системності.

1. Ватуля Л. П. Російсько-український словник залізничних термінів / [Л. П. Ватуля, В. С. Фоменко; за ред. Ю. В. Соболева]. – 2-ге вид., випр. і доповн. – К. : Транспорт України, 2000. – 484 с. 2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К., Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с. 3. Винник О. П. Метафоричні процеси у формуванні української економічної лексики : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Олена Павлівна Винник. – Х., 2007. – 18 с. 4. Корнійчук М. П. Технологія галузі і технічні засоби залізничного транспорту : у 2-х ч. : підручник / М. П. Корнійчук, Н. В. Липовець, Д. О. Шамрай. – К. : Дельта. – Ч. 1 (розділи 1–6). – 2006. – 500 с. Ч. 2 (розділи 7–14). – 2007. – 424 с. 5. Кричевська Л. А. Проблеми перекладу метафори у науково-технічному тексті. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/12_KPSN_2013/Philologia/5_135241.doc.htm. 6. Лебідь Г. В. До проблем термінологічної номінації // Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми термінології і термінографії : морська та суміжні галузі» : збірн. доп. і повідом. – Одеса : Вид-во ОНМУ, 2005. – С. 176–183. 7. Філіппова Н. Метафора в термінології (на матеріалі соматизмів в англомовній суднобудівній термінології) // Проблеми української термінології : зб. наук. праць учасн. XI Міжн. наук. конф. «СловоСвіт 2010». – Л. : Вид-во Львівської політехніки, 2010. – С. 85–87.